

NAGY PÁL*

Egyházak és cigányok évszázadai

Landauer Attila (bev., szerk.): *A Kárpát-medencei cigányság és a keresztyén egyházak kapcsolatának forrásai (1567–1953)*. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan Kiadó, 2016, Károli Könyvek, Sorozatszerkesztő dr. Sepsi Enikő.

Néhány év óta a romákra/cigányokra irányuló kutatások kedvelt témája lett a cigánypasztoráció, a cigánymisszió. Az e területen született szakirodalom rendkívül egyenetlen színvonalú, rengeteg fogalmi zavar és klisék jellemzik. A kérdéskör historikus aspektusainak kellően színvonalas tudományos feldolgozása még nem történt meg. A különféle tanulmányokban és konferenciákon elhangzó előadásokban a történeti kontextusból kivett, cigányokra vonatkozó egyházi és vallási adatok felsorolásával találkozhatunk. Máskor pedig a „történeti” kérdésfeltevés kimerül valamiféle ősködökbe homályosuló, sohasem létezett „cigány vallás” feltételezésével, esetleg azzal a semmitmondó és valótlan sztereotípiával, hogy a cigányok mindig és mindenhol római katolikusok.

Landauer Attila egyenesen kutatói érdektelenségről beszél, szerinte a történeti egyházak és a cigányok közötti érintkezés elkerülte a szerzők többségének figyelmét. Arra vállalkozott, hogy kötetbe gyűjtse és kiadja azokat a legfontosabb forrásokat, amelyek megfelelő kiindulást jelenthetnek az egyházak cigányokhoz való kapcsolatának, valamint a cigányok vallásgyakorlásának forráskritikai szemléletű, összefüggéseket feltáró történeti feldolgozásához. A könyv Landauer első önálló kötete, monstruózus forráskiadvány. A dokumentumok többsége a protestáns felekezetek,

* A szerző történész. E-mail: nagy.szie@gmail.com.

különösen a reformátusok cigányokkal való kapcsolatának forrása, de a „keresztyén” szó a címben nem jelent protestáns kizárólagosságot, helyet kaptak benne római katolikusok is, főként egyházi szerzők írásai.

A hazai kutatásban kétségtelenül hiátust betöltő kötet nem csupán olvasóként és a magyarországi cigány csoportok történetének kutatójaként került a kezembe. Landauer Attilával való közel évtizedes szakmai kapcsolatom révén jól ismerem munkásságának állomásait, a kötet megszületését pedig lektorként közelről követhettem. Landauer eredetileg a cigányok iskoláztatását akarta témája rendezőelvévé tenni, ebből nőtt ki egy szélesebb szempontrendszer és egy látszólag túlbujánzott, vaskos kiadvány. A szövegközlések kiterjesztése jót tett a tárgyi gazdagságnak, a kutatók és az érdeklődők számára így használhatóbb lett, további kutatási részművek sokféleségét kínálja. Szűkebb merítés esetén nem kaptuk volna meg a missziótörténeten túlmutató társadalom- és művelődéstörténeti aspektusok megismerésének lehetőségét, illetve kevésbé érvényesülhetett volna a szerzőnek az a szándéka, hogy ne egyszerűen érdekességet jelentő szövegeket adjon közre, hanem *„az egyházaink történetére vonatkozó, mind pedig a cigány népesség történetét és egykori helyzetét illető ismereteinket”* gyarapítsa. Ugyanakkor a tárgymutató hiánya megnehezíti az eligazodást, az egyéni kutatói érdeklődés körébe vonható konkrét szövegek kiválasztását. A tartalomjegyzék és a névmutató ebben a vonatkozásban csak korlátozott támpontokat nyújt. Szerencsés lett volna esetleg a tartalomjegyzékben minden tételnél a rövid tartalmi jelzés, a megjelenés helyén és időpontján kívül, valamint bővebb fejregeszták írása egy-egy szöveg elé. Ki kell viszont emelnünk a Landauertől megszokott körültekintéssel és aprólékos adatgazdagsággal készített lábjegyzeteket, továbbá az alapos szakirodalmi és forrásokban való tájékozottságot, amely alapján a bevezetést megírta.

A 35 oldalas bevezetésben a kiadvány terjedelméhez mérten rövid, ám tartalmas és filológiai igényességű áttekintést kapunk a történeti egyházak és a cigányság kapcsolatáról. Landauer a református egyház megszületésének 16. századi kontextusából indul ki és dominánsan ezen a szálon visz bennünket tovább a 20. század közepéig, azaz a református egyház és a cigányok közötti kapcsolat a történeti bevezetés elsődleges kerete.

Óvatos mértéktartással veti fel Landauer a cigányokról ismert legkorábbi, 17. századi anyakönyvi adatoknál, hogy a korabeli forrásokban nem mindig egyértelmű kit tekinthetünk cigánynak. Teljesen biztosak csak akkor lehetünk ebben, ha egy forrásban konkrétan meg is mondják, hogy cigány az a személy, akire a bejegyzés vonatkozik. Bármily esetlegesek is némely adatcsoportok, rendkívül fontos Landauernek az az észrevétele, hogy a Késmárkon, Rozsnyón és máshol fennmaradt anyakönyvi bejegyzések nem egy örök vándorló és üldözött népességet mutatnak, hanem a helyi társadalomba szervesen beletartozó embereket. Kérdések sokaságát vetik fel a további kutatás számára ezek az adatok: miért, mely tényezők hatására következik be változás a 17. századra a 16. század elejéhez képest? Milyen területi és vallási összefüggések húzódnak a cigányok eltérő vallásgyakorlásának és életmódjának hátterében? Mi magyarázza a református és katolikus iratokból kirajzolódó kép eltéréseit?

Augustini ab Hortisnak az 1770-es években készült művét megelőző időkből a cigányok kulturális sajátosságairól rendkívül töredékes adataink vannak. Ezért különösen fontosak a cigány nyelv iránti érdeklődés forrásai, illetve a nyelvészeti munkák, melynek sorát Martinus Kelpinus (Kelp Márton) munkája nyitja 1684-ben. Hasonló jelentősége van a cigány gyermekek iskoláztatására vonatkozó adatoknak. A jezsuiták tevékenységének, Erdély sajátos viszonyainak és az 1624-es gyulafehérvári országgyűlés jobbágyfiak tanulására vonatkozó döntésének részletesebb elemzése is további kutatási feladat lesz, melyhez Landauer szintén támpontokat nyújt. Saját kutatásaiból az erdélyi református kollégiumokban tanuló, értelmiségivé váló cigány fiatalemberek életútjának feltárását összegzi a bevezetésben. Különösen fontos társadalomtörténeti tanulsága Belényesi Grausser alias Vaskohi Dávid, Császlai Mihály, Siklósi György és mások karrierjének, hogy milyen összefüggés van az iskolázottság és a mobilitás között, a felemelkedés miként vezet(het) oda, hogy egy cigány értelmiségi társadalmi értelemben megszűnik cigány lenni. Egy-egy családban, rokonsági rendszerben ennek sajátos generációs üteme van. Az életutak prozopográfiai elemzésével a 17. századtól a 20. századig vizsgálható ez a probléma is.

A 18. században a cigány nyelv iránti protestáns érdeklődés fokozott megnyilvánulásával találkozunk. Landauer olyan tudósok

munkásságát tekinti át, akiket a mai romológia és az ún. cigánykutatók nem ismer, pedig tevékenységük fontos (lenne) a cigányok korábbi nyelvi állapotának, illetve a romani nyelvváltozatoknak a megismerésében. Legismertebb Váli István, akinek a személye és pályája körüli zavarosságokat Landauer Attila tisztázta. Új fejezetet nyitott a cigányok iránti tudományos érdeklődésben Augustini ab Hortis, az első, cigányokról szóló valóban modern tudományos áttekintés szerzője, valamint Szathmári Pap Mihály, aki az első komoly magyarországi szógyűjtemény összeállítója. Szathmárinak munkatársa volt Vistai Farkas Mihály, a kolozsvári kollégium cigány diákja.

Landauer a 18. századi szövegek alapján arra jut, hogy a református környezetben élő cigányok letelepedettek voltak és részesei a református egyházi és hitéletnek. Például fizették a párbért, ha nem volt pénzük, akkor ledolgozták. Az, hogy a reformátusok magától értetődően az egyházhoz tartozónak tekintették a cigányokat, nézetem szerint is letelepedettséget mutat, de érdemes arra is figyelni és rákérdezni, hogy vajon miért hozott a Debreceni Egyházmegye szuperintendenciája külön rendelkezést a cigányokról. Azaz, miért volt mégis valamiféle sajátos helyzete a cigányoknak, ami kétségkívül a társadalmi pozícióban is érvényesült, esetleg távolságot jelentett a cigányok és nem cigányok között.

Kritikai észrevételként hadd jegyezzem meg, hogy a 18. század közepétől rendelkezésünkre állnak olyan cigányösszeírások, amelyekből megállapítható a cigányok vallási tagolódása. De nem ennek a forrásfajtának a kiadását hiányolom, hanem sommás beépítését a cigányok egyházon belüli helyzetének és vallásosságának értelmezésébe. Sőt, engedtessek meg azt is felvetni, hogy a 18. századi összeírási adatok összevethetők az 1893-as összeírás hasonló adataival. Példaként az erdélyi cigányok 1783-as guberniumi összeírását említhetem meg. A cigányok között megtaláljuk valamennyi erdélyi vallásfelekezetet, a cigány népesség ugyanúgy tagolt vallásilag, csak némileg más arányokkal, mint a nem cigányok és a területi összefüggések is ugyanolyanok.

Landauer rendkívüli precizitással vezet végig bennünket a cigány nyelv iránti érdeklődés, valamint a különböző cigány nyelvű szövegek közlésének és szótárkészítések történetén, szerzők sokaságának idetartozó tevékenységét és műveiket ismertetve. Aranka Györgytől, Beregszászi Nagy Pálon, Gyarmathi Sámuelen és

Kazinczy Ferencen át az első „ciganológus triászig”, azaz József főhercegig, Wliskoicki Henrikig és Herrmann Antalig. Érinti továbbá Szmodics János, Nagy Iván, Ipolysági Balogh János, Ponori Thewrewk Emil, Breznyik János, Nagyidai Sztojka Ferenc munkásságát. Felhívja a figyelmet a szerzők megítélésének ellentmondásosságára, a tudománytalanságokra és a tévedésekre. Hiányolom viszont annak felvetését, hogy a 18. század utolsó harmadától egy évszázadon át mely tényezők inspirálták ezeknek a szerzőknek a cigányok, illetve a cigány nyelv iránti érdeklődését. Néhány nyelvészeti adalékot megismertünk ugyan, de talán érdemes lett volna röviden érinteni a felvilágosodás hatását, a jozefinista értelmiség társadalmi és tudományos kérdések iránti fogékonyságát, a 19. században pedig a tudományágak specializálódását és fejlődését. A magam részéről a 19. századi nyelvi érdeklődést párhuzamba állítanám és összevetném a cigányok iránti képzőművészeti érdeklődéssel, még ha ez nem is tartozik szorosan a történeti egyházak és a cigányok kapcsolatának történetéhez. Ez lenne ugyanis a gondos, szakavatott adatfeltáráson és adatkezelésen túl az a kontextus, amelyet Landauer maga is hiányol a cigányokról író szerzőknél.

A bevezetést olvasva, a 49. oldalon fogalmazódik meg az, amin a recenzens végig gondolkodott a szöveget olvasva: történeti szempontból milyen értelemben beszélhetünk cigánymisszióról, mit is jelent az egyházak és a cigányok kapcsolata? Landauer úgy véli, hogy „*mai fogalmaink szerinti cigánymisszió*” jóval régebb óta folyt, mint ahogy a cigánymisszió kifejezés megszületett, de a téma jelenlegi kutatottsága mellett nem lehet az egyházak és a cigányok viszonyáról általános és nagyobb léptékű kijelentéseket tenni. Ez egy nagyon tisztességes kutatói álláspont, amivel alapvetően egyet is értek, mégis élek némi kritikával és felvetem, hogy célszerű lett volna ezt a kérdést fogalmilag és kronológiailag árnyalni, illetve nem kizárólag a református terminológiával és logikával felvetni. Mit jelent ma a cigánymisszió, miért és mióta létezik? A koraujkori, zsinati iratokból származó szövegek főleg a szentségek cigányoknak való kiszolgáltatásáról szólnak, valamint arról a dilemmáról, hogy sok cigány az egyház szempontjából hittagadónak számított. Tekinthető-e mai értelemben cigánymissziós kérdésnek az a rigorózus magatartás, ami a 16. századi szövegekben megfogalmazódik: „*A cigányokat és hasonló hitehagyókat, kik az*

igaz vallás alapja nélkül szűkölködnek nem kell bocsátani a keresztségre és az úrvacsorához.” (65. old., a debreceni zsinat cikkelyeiből). Egy másik cikkelyben pedig ez áll: *„Sőt, még ha meghalnak is, nem kell őket tisztességes temetéssel eltakarítani”*. (66. old., a Felső-magyarországi cikkek).

A 19. századi cigánymisszióról bátrabban beszél és rövid elemzést ad: *„A cigány népesség iránti egyházi érdeklődést, felelősséget a tizenkilencedik század második felében és végén továbbra is az jellemezte, ami a korábbi évszázadokban, nevezetesen hogy nem vált el élesen a más közösségek, néprétegek, illetve általánosságban más társadalmi csoportok felé megnyilvánuló egyházi szolgálattól.”* Ha ez így van, akkor miért beszélhetünk arról, hogy mai érelemben vett cigánymisszió régóta létezik? Beszélhetünk-e és indokolt-e beszélnünk a cigánymisszió történetéről? A cigánymisszió, illetve az egyházak és a cigányok kapcsolatának története tehát egy metatörténeti kerete a szövegközléseknek.

A bevezetés végén olyan lehetséges kutatási témákat vet fel Landauer Attila, amik mostanáig elkerülték a cigányok iránt érdeklődők figyelmét. A 19. század második felétől városi zenész cigánycsaládok gyermekeinek értelmiségivé válása, a Bethánia Szövetség és az Újszövetséget cigány nyelvre fordító Csoma Krisztina tevékenysége, a protestáns kiségyházak és a cigányok kapcsolata, az 1870-es évektől az 1940-es évekig dokumentálható csoportos cigány esküvők.

A bevezetés és a szövegközlések közötti, három oldalnyi *„A közölt szövegekről és a szövegközlésről”* címet viselő részben általában éles kritikát fogalmaz meg, amikor azt írja, *„hogy a cigánysággal kapcsolatos tudományos és ismeretterjesztő gondolkodás hagyományosan színvonalatlan”*, ebből adódóan tévedésekre és pontatlanságokra számíthatunk, melyeknek kijavítására nem vállalkozhatott. Expressis verbis nem mondja ki, de óvatosságra és kritikai szemléletre inti kiadványának olvasóit. Szeretnék gyorsan megnyugtanni mindenkit, aki használni fogja Landauer forráskiadványát, annyira azért nem beszélhetünk tragikus színvonalatlanságról, hogy ne lett volna érdemes közel 600 oldalnyi szöveget kiadni és ne lenne érdemes tanulmányozni azokat.

Itt két fontos módszertani kérdés vetődik fel, amikkel bizonyára Landauer is tisztában van, de vagy nem tartotta fontosnak

részletezni, vagy a terjedelmet nem akarta ezzel növelni. Jőmagam is úgy vetem fel, mint a jövőben megvitatni javasolt kérdéseket. Az egyik probléma, hogy ezek a szövegek valóban felületesebbek, dilettánsabbak, mint egyéb témákról szóló más szövegek? Vagy inkább azt mondhatjuk, hogy ugyanúgy tudományosak és egyenetlen színvonalúak saját koruk normái szerint, és ugyanúgy saját koruk tudományosságának állapotát mutatják? Ha pl. összehasonlítjuk a „nemzetközi szinten is a legkiválóbbak közé tartozó” Breznyik János (1815–1897) munkásságát és cigány nyelvtanát a maga korában is rendkívül gyenge Enessei Györggyel (1753–1801), akkor a magam részéről a második kérdésre adható igenlő válasza hajlok. A másik probléma, hogy egy szövegkiadásban nem lett volna mégis célszerű kijavítani, illetve tárgyi és filológiai jegyzetekkel jelezni és magyarázni a hibákat, tévedéseket, következetlenségeket? Félő, hogy ennek elmaradása miatt a közölt szövegekből terjedhetnek el újabb klisék és félremagyarázások, amelyek ellen Landauer Attila évek óta hadakozik. A kritikai jegyzetelés megnövelte volna a terjedelmet, de ezt esetleg meg lehetett volna úgy oldani, hogy két kötetben adják ki a szövegeket. Leginkább ennek okán neveztem a kötetet fentebb „*túlburjánzótnak*”.

Landauer a szövegközlésekről szólva sem ad definitív választ arra, hogy pontosan mit ért az egyházak és a cigányok kapcsolatának történetén, de szándékaiból és szempontjaiból körülhatárolódik a válasz. Célja a szövegek közreadásával, hogy elindítsa „*a Kárpát-medence területén élt cigányok és a keresztyén egyházak, vallási közösségek közös történetére, kapcsolataik jellegére vonatkozó, szakszerű feldolgozást*” és ehhez adatokat adjon a kutatóknak. Az 54. oldalon pontokba szedett szempontjai azt mutatják, hogy tágan értelmezte ennek a kapcsolatnak a jellegét. Különösen három terület megismeréséhez akart hozzájárulni a forrásközlésekkel: 1. a cigány népesség iránti egyházi felelősség, 2. a cigányság iránti tudományos érdeklődés, 3. a cigányok oktatásának története.

A szövegközlés módszerének leírásában Landauer az eredetileg tervezett címén említi munkáját. A jelenlegi, első szándékból alcímnek szánt cím előtt ott áll metaforikus főcímként: „*Az ég madarainak saját fészük van...*” Talán a kiadói szerkesztő és a szerző között nem volt megfelelő összhang, vagy a túlzott sietségnek köszönhető, hogy innen nem vették ki az olvasót kissé összezavaró metaforát.

Landauer Attila forráskiadványa kettőszázhatvannyolc szöveget tartalmaz. A közlések arab számokkal sorszámozva, kronológiai rendben következnek a 16. század közepétől a 20. század közepéig, a 65. oldaltól a 605. oldalig. Huszonöt szöveg 1850 előtti, hatvanöt 1850 és 1899 közötti, százhatvannégy keletkezett a 20. század első felében (1900-1945) és tizennégy darab 1945 után. Ezek az arányok nem egyenesen a cigányok iránti érdeklődés intenzitását mutatják. Részben igen, de a szövegtípusok és a feltárásukat befolyásoló kutatói lehetőségek is közrejátszottak. A közölt szövegek egytől-egyig kiadványokból valók, nagymértékben időszaki kiadványokból, legtöbbször „*kimondottan sajtóközlemény*”. A tetemes szövegmennyiség ellenére, eloszlásuk és jellegük alapján azt kell mondanunk, hogy az egyházak és a cigányok kapcsolatának történeti aspektusait kutatóknak elengedhetetlen lesz levéltári forrásfeltárást végezni. Kellő forráskritika és a forrástípusok összehasonlítása után kaphatunk majd pontosabb képet. Ebben a vonatkozásban is reális Landauernek az a törekvése, hogy a kutatások elindítását akarja segíteni, munkáját nem tekinti a téma végleges és lezárható szövegtárának.

Azzal együtt is, hogy Landauer Attila tágan értelmezi az egyházak és a cigányok kapcsolatának történetét, némileg kakuktkojozásnak és szükségtelennek látom néhány szöveg publikálását. Például Révay Péter 1608-as ajánlólevelének újraközlését, ami esetlegesen illik ide. Révay evangélikus vallása és a szöveg utalása Lukács evangéliumának egy szöveghelyére áttételes magyarázatot ad, de akkor más, éppenséggel katolikus főurak menleveleit is újra lehetett volna közölni, mint az egyházak és a cigányok kapcsolatának forrását. Persze ez csupán apró momentum egy grandiózus vállalkozásban.

Az Augustini ab Hortis művéből kiemelt szövegrész is másodközlés, de a cigányok vallásáról és nyelvéről szóló leírás, valamint a cigány miatyánk két változata fontos, mert a szövegközlésekből megismerhető témák közül az egyik legmeghatározóbbat teszi kompaktabbá.

Több olyan szöveget olvashatunk, amelyek tágan értelmezve sem tartoznak az egyházak és cigányok kapcsolatának történetéhez, mégis örömmel látom ezeket, mégpedig néprajzi adataik miatt. Példaként említem Csorba József Somogy vármegyéről szóló ismertetését, amely a cigányok eltérő letelepedettségét, életmódbeli

különbözőségét is leírja, és egyike a korszak azon kevés forrásának, amely említést tesz az oláh cigányoknak az ún. horvát cigányok közé tartozó csoportjáról. Az ilyen típusú szövegek is kérdések sokaságát vetik fel és a jövőbeni kutatás újabb útjait jelölik ki. Kutatóként azt mondhatom, hogy ezeknek a szövegeknek a társadalomtörténeti forrásként való felhasználása számomra sokszor fontosabb, mint a szorosan vett missziótörténet, vagy különféle szerzők nyelvészeti érdeklődése.

A 268 szöveg négy tartalmi csoportra osztható. 1. Cigánymisszió. A cigányok vallási életbe, iskoláztatásba történő bevonása és lelki gondozása az egyházközségekben. 2. Egyház és cigányság, misszió körébe szorosan nem tartozó találkozásai. Például a cigányok egyházi anyakönyvezése. 3. Egyházi szerzők művei cigányokról. Leginkább egyrészt a cigány nyelvről szóló dolgozatok, másrészt a cigány nyelvű szövegkiadványok, szógyűjtemények összeállítása és szótárkészítés. 4. Egyéb, főként néprajzi adatközlések és életpályák ismertetése.

A közel 600 oldalon át egymással ellentétes leírásokat olvashatunk cigányokról. Más-más helyzetekben, más-más tevékenységekben találjuk őket, más-más ambíciókkal és eltérő lehetőségekkel. Letelepüléséről és vándorlásról, iskolázásról és iskolázatlanságról, a cigány nyelvet nem is beszélő cigányokról, csak cigányul beszélő cigány gyermekekről hallunk. A Nógrád vármegyei Verőcéről 1827-ben készült leírás szerint (14. sz. közlés) az ottani cigányok nem laktak sátorban vagy putriban, hanem „*tsinos házban*”. Nem élnek csak kovácsolásból vagy muzsikálásból, inkább szőlőmunkások, napszámosok a téglaházban, kőbányába, erdőre járnak dolgozni, és egyáltalán nem koldul közülük senki, „*minnyájan nem tsak dolgoz, 's tsendes jó viseletű emberek, hanem jó keresztények is*”. Pakson 1841-ben a cigány gyermekek az iskolából nem maradnak el (19. sz. közlés). A Sopron megyei Horpácsról 1854-ből ismerjük meg Torzsoki Jánost, „*ki csendes, szelíd, becsületes, igen ügyes, tiszta házban lakó, különféle munkát ... értő, magyarul s németül egyaránt beszélő mesterember volt*”. Gyermektelen lévén, két parasztfiút fogadott örökbe, akiket iskoláztatott és tisztesen nevelt (29. sz. közlés). Az 1860-as években Tiszaújlakon cigány gyülekezetet találunk és úgy tudták, hogy az ótemplomot régebben cigányok építették (43. sz. közlés). Az egri cigányok állapotáról tudósító ismeretlen szerző 1871-ben szegregált,

a legkevésbé megbecsült tevékenységeket (meszelőkötő, napszámos, madzagverő) gyakorló, rossz házakban lakó, vadházasságokban élő, iskolázatlan, szegény cigány népestről ír. „A gyermekek is szemetlenekké lesznek ily szülők mellett, név és nevelés nélkül lépven a világba, semmivel sem törődnek, és a társadalom szemetjévé aljasodnak el.” Tőlük elkülönültek „a jobb zenebandákhoz tartozó családok” és „sokkal fölöttük álltak”.

Négy nagyobb léptékű írást külön kiemelnék, ezeket fontosnak tartanám a romológiai oktatásba és különböző tananyagokba is beépíteni: 1. Augustini ab Hortis 18. századi leírása a vallásról és a nyelvről (7. sz. közlés). 2. Herrmann Antalnak „A cigányok és az iskola” című írása 1896-ból (82. sz. közlés). 3. Csóky Gusztáv 1937-ben a pankotai cigányiskoláról szóló dolgozatában az egyik legjobb értelmezését adta „a cigányiskola” jelenségének. 4. Különleges, mostanáig ismeretlen és kiadatlan a cigány, ám önmagát magyarként meghatározó Sárközi Jakab Gyula 1942-43-ból való, „Le Rrom” címet viselő kézírata, amely valószínűleg a kulturális antropológusok számára lesz a legérdekesebb. Sárközi a rom (le rrom) és gázsó (le gázse) szembeállításból indul ki. A cigányságon belül a le rromot és a le rromit különbözteti meg, akiket rokonoknak, de teljesen különbözőnek tart. A beásokat „oláhvérű teknővájók”-nak nevezi, és nem tartja őket rokonnak a le rrommal és a le ungrival. Sárközi a maga módján sajátos kulturális relativizmust fogalmaz meg és a le rrom meg a le gázse viszonyát két különböző világnézet okozataként értelmezi, ennek következménye, hogy a kettő nem tud egymás normái szerint élni. „Nekiünk, keresztény, munkás, rendes társadalmi életet élő magyaroknak szigorú bírálatunkat, jogos fölháborodásunkat váltja ki honunk cigányságának pogány erkölcsse, dologkerülése, életformája – ő viszont erkölcsét nemesnek, a munkát szégyennek, megalázónak, a kóbor életformát emberhez méltónak hiszi. A mi szemünkben a lopás, csalás jogtalanság, vagyis bűn, - az övében jogos, sőt erény. Mi őt a népek közt legselejtebbnek, legaljasabbnak tartjuk – ő viszont legértékesebbnek, legnemesebbnek hiszi magát.” A szembenállást Sárközi ellentétekkel írja le. Alapvető a pogány-keresztény viszonyítás és ehhez társít továbbiakat. A le rrom erkölcsi alapja az egyenjogúság és az egyenrangúság eszméje, a függőség elutasítása.

A Landauer Attila kiadványában közreadott szövegek többféle tudományterület érdeklődését kelthetik fel. A különféle

szövegtípusok adatainak értelmezéséhez más-más módszertani eljárást kellene alkalmazni. Teljesen más megközelítéssel értelmezhető a gazdag vajda temetése (51. sz. közlés) és a különféle rítusok leírása, a lelkésszé, tanárrá, egyházi íróvá, tisztviselővé lett cigányok életútja (pl. 61., 77., 102., 159. sz. közlések), a letelepedettség és független vándorlás közötti sokféle életmódváltózat (pl. 14., 19., 29., 37., 43., 70., 71., 105., a rétegzettség (46. sz. közlés), a vallásosság és a nyelv (pl. 7. sz. közlés), a cigányiskolák működése és az iskolázottság (pl. 208. sz.). A szövegek elemzésének legfontosabb és legizgalmasabb, kiinduló kutatói kérdése azonban azonos: mennyire szólnak ezek a dokumentumok a cigányok életének és kultúrájának realitásairól, és mennyire tekinthetők a szövegek létrehozói előítélet, félreértés, felületesség miatti téves képzeleteinek, tudati konstrukcióinak. A kutatók sokasága ad erre a kérdésre egyoldalúsító, saját kutatói attitűdjéhez, politikai és ideológiai elvárásokhoz, jelenbeli kívánalmakhoz igazított válaszokat.

Amikor több éven át Pécsen a romológia szakon óraadóként tanítottam, minden előadásomat egy parabolával kezdtem és zártam. Tegyük fel, hogy rendelkezésünkre állnak a cigányokról fennmaradt források – jelen esetben legyenek ezek a Landauer által közölt szövegek –, de nem szerepel bennük a cigány szó, sőt halvány utalás sincs erre. Feladatunk megállapítani, hogy kikről szólnak ezek a források, kik voltak azok az emberek, akikről a szövegeket írták. Semmi módon sem juthatnánk arra a következtetésre, hogy egyetlen értelmezési modellel leírható csoport tagjairól. Landauer kötetének szövegei azt mutatják, hogy a bennük megjelenő emberek, azaz a magyarországi cigányok összességének története nem jellemezhető egyetlen identitáskonstrukcióval, nem szorítható bele kizárólagossággal sem az evolucionista, sem az involucionista, sem a strukturalista elméletbe, ezeket a megközelítéseket attól függően alkalmazhatjuk, hogy melyik korszakot kutatjuk, milyen nagyságrendű csoportot vizsgálunk. A cigányok története az állandóság és változás, alkalmazkodás és elutasítás, lesüllyedés és felemelkedés, asszimilálódás és nem cigányok asszimilálása sajátos együttmozgásának szabálytalanságaiból álló hullámmozgás.

Landauer Attilának olyan kötetet köszönhetünk, amely az elkövetkező évtizedekben alapvető fontosságú kell legyen a cigányok múltja iránt érdeklődőknek. A kutatók számára bizonyítja,

hogy a források feltárása elengedhetetlen, a múlt megismeréséhez olyan nélkülözhetetlen, mint a társadalomkutatók munkájában a kérdőív és az interjú. Azzal a várákozással ajánlom Landauer kiadványát, hogy egyrészt követni fogják újabb kötetek, másrészt pedig hamarosan jelentkeznek olyan tanulmányokkal is, amelyekben feldolgozza azokat a témákat, melyeket a bevezetésben felvetett.